

החיים כמשל

סוגיות באוטוביוגרפיה הדידאקטית:
עיון ב"אביעזר" למ.א. גינצבורג

מבנה

האוטוביוגרפיה אביעזר, מאת מרדכי אהרון גינצבורג¹, שלא הושלמה כידוע, כוללת 54 פרקים, המתארים את ימי ילדותו ונעוריו של המחבר. 38 הפרקים הראשונים מהווים יחידה סגנונית אחת בהיותם אוטוביוגרפיה סיפורית. פרקים 39 עד 41 מתארים את ספקותיו ואת תהליך התמשכלותו, ואילו החטיבה השלישית, פרקים 42 עד 53, מביאים — אגב המשך הסיפור — את השקפת-עולמו של רופא משכיל, שהאמין בדת ההשכלה ושהשפיע על המספר. פרק 54, החותם את האוטוביוגרפיה הבלתי-גמורה, ממשיך את הסגנון הנאראטיבי בתיאור קורותיו וקורות משפחתו.

מבחינה תימטית עוסקים פרקי התבגרותו של המספר בענייני חינוך, שידוך ויחסי המשפחה, היכנסו למצוות, חתונתו, וכן תיאור בני-המשפחה, הקרובים, כאביו, ודרכו בחינוך, חבריו בני-גילו, ועוד. פרקי הספר רצופים קטעי מסות והגיגים בשאלת הדתות והאמונה, עלילת הדם, מציאות האל, הספקנות והאמת, עיקרי האמונות וזולתם.

במבט מסכם ניתן לומר, כי החלקים הנאראטיביים עוסקים, למעשה, במכלול ההווה היהודית של הנער היהודי באותה תקופה, על גילייה השונים, כפי שרואה אותה המבוגר בראייה רטרוספקטיבית. ואילו החלקים ההגותיים, שאינם ערוכים כמשנה סדורה ומוצקה מציגים מערכת אקלקטית של דעות בעניינים מטאפיסיים.

העובדה, שהאוטוביוגרפיה נקטעה בשלב חשוב של התפתחות המספר האוטוביוגרפית, מותירה את היצירה בלתי-מאוזנת בהרכבה המבני, כשהיא מתרכזת בט"ו — ט"ז שנותיו הראשונות (תקנ"ו — תקע"א לערך), עד לאחר נישואיו בגיל רך.

המשל

האוטוביוגרפיה הדידאקטית של גינצבורג היא אמנם סוגה (ז'אנר) ספרותית, העומדת ברשות עצמה, אך אין היא מנותקת מזיקות-גומלין אל סוגות ספרותיות אחרות, שהיו רווחות באותה תקופה. בעיקר נדרש המחבר לשימוש בז'אנר של המשל, לסוגי השונים: הפאבולה — משלי החיות והעצים, הפאראבולות, והאפיגראמים (מכתמים).

המשלים מובאים, בדרך כלל, בראש הפרקים בלא כל הקדמה או מבוא, ונתינתם בדרך זו באה כהפתעה לקורא בעצם חריגתם מן הסגנון הקבוע, השוטף. מיד לאחר המשלים עוסק המחבר

(1) ראה מאמרי "למהותה של האוטוביוגרפיה העברית, עיון ב'אביעזר' למרדכי אהרון גינצבורג", הדואר, ס"ב (גליון י'), כ"ט בטבת תשמ"ג), עמ' 156 — 157.

Yonah, Marcellus Hartun

א ב י ע ז

הוא

ספר תולדות איש רם המעלה,

אשר כתב בעצם ידו

היה הרב החכם השלם, החוקר והמליץ הצעלה,
ספר מחזר לבית ישראל,

כסופה מדרכי אהרן גינצבורג ז"ל

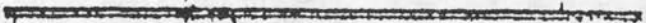
804

א. ג. ט. נ.

ווילנא

בדפוס ר' שמאל יוסף סין, ויל אברום צבי ראווענקראגן.

שנת תרכ"ד י"א

АВЫКАКРЪ,

Віографія Маркуса Ароно Гмѣцбургска.

ШЛЯШО

въ Типографіи С. І. Фина и А. Р. Ровейскранца.

1883.

בענייני הנמשל ובפרטיו כדי להדגיש את הפואנטה, שלשמה הובאו המשלים. לעתים יבוא המשל לאחר מעשה שסופר – כדי להפיק מן המאורע שבפרט את הלקח המיושם לכלל, ואין כמשל למטרה זו.

המשלים משתלבים היטב במסגרת הסיפור; הם מהווים חלק אורגני מתוכו, כשלהם תפקוד עלילתי ואידיאי מובהק. יש שהמשלים מובאים בפי האב ויש שהם מושמים בפי המחנכים השונים – ומטרתם כאן וכאן – אחת: ללמדו מוסר. לעתים באים המשלים סתמית, כמשליו של המחבר עצמו. מעניין, שהמלמד, שדמותו שלילית, לא נעזר במשלי מוסר, המושכים את הלב (עמ' 21)².

חריגתם הסגנונית של המשלים משטף ההרצאה של מהלך הסיפור יוצרת מתח מסויים בין הפרט והכלל, בין הפרטי והכללי – בין האירוע החד-פעמי והחוויה הייחודית, המסופרים במסגרת האוטוביוגרפית, לבין ההשלכות המשמעותיות הגלומות במשל, הנושאות אופי אוניברסלי, כלל-אנושי. מתח זה חוזר ונשנה במהלך הסיפור ונובע מתוך החוקיות הפנימית של האוטוביוגרפיה הדידאקטית שלפנינו. בכך הריהו משרת נאמנה את מטרותיו החינוכיות-הדידאקטיות של המחבר, שכוונתו העיקרית בסיפור היא להוציא את המסופר מן המסגרת הצרה, לכאורה, של החוויה האישית, ולהעמידו כאות וכמופת לכלל.

להוציא את ממשלי המשלים מבין סופרי ההשכלה העברית, שבכתביהם מוצאים אנו את המשל לצורותיו השונות, מצינו את שיוזר הז'אנר של המשל בתוך-תוכו של הסיפור גם אצל יצחק ארטור (כגון בסיפור "גלגול נפש"), אך באוטוביוגרפיה העברית שימושו של גינצבורג הוא מקורי ובלעדי.

משלי החיות והעצים (הפאבולות). – משל "האפוד והחיטה", הפותח את האוטוביוגרפיה, מבוסס על שופטים ח', א'–ב', ונועד ליתן הסבר למשמעות הספר, "אביעזר", ולמטרת האוטוביוגרפיה כולה. החיטה (אשר חבט גדעון ביום אשר מילא אלוהים את ידו להכות את מדן) שואלת את האפוד (שאותו הקים גדעון כעופרה): "מה ראה יִרְבֵּעַל [הוא גדעון] להקים למקדש גולם זהב כמוך אשר לא תֵאָר לוֹ ולא הדר" (עמ' 2). האפוד: "ומה ראה יִרְבֵּעַל להניס [להסתיר] אותך מחמת מדן? [על סמך פסוק י"א, פרק ו, שם] וְאֵת הַדְּלָה בְּבַצִּיר אֲבִיעֶזֶר" (עמ' 2). תשובת החיטה: מקורה ב"משפחה" טובה, אך בתוקף הנסיבות היה גידולה רע. האפוד מסכם: לוא היה ירובעל יודע תוצאות מעשהו באפוד (דהיינו, עבודת אלילים), כי אז היה עושה בי מעשה אחר, שהיה מביא ברכה; אך הוא לא השכיל מעשהו.

שתי התשובות הללו במשל משמשות מפתח להבנת אביעזר, מחברו, ומטרת הספר: ההורים מביאים לעולם זרע בוסר (וראה תיאור חריף ופיקאנטי בעמ' 3), אינם מגדלים אותו כראוי, אליבא דאמת: מגדלים אותו שלא כראוי, בניגוד לטבע (ויש בזה השפעה ניכרת של רוסו), ובנוסף על כך, גם המורים אינם מחנכים אותו כראוי. מה הפלא, איפוא, שהחיטה היא כה דלה? ...

טענה זו חוזרת ונשנית, במלים אחרות, על-פני דפי אוטוביוגרפיה אחרת, חטאות נעורים ליליינבלום, שהיא בעלת משקע מריר יותר, חריף יותר, בסגנון: לוא היה אבי... לוא היו המחנכים... כי אז לא הייתי מה שהנני...

(2) מספרי העמודים, המצויינים בסוגריים בגוף הטקסט, הם על-פי אביעזר (וילנה, תרכ"ד; מהדורת צילום: תשכ"ז).

משל שני, שנזכירו לדוגמה במסגרת הפאבולות, הוא משל התולעת והפרפר (עמ' 7), שנועד להסביר משום-מה מרבה המספר האוטוביוגרפי לספר על ילדותו כתקופה של פריון ויצירה בניגוד לזקנותו, שהיא תקופה של קמילה. וכך דרכו גם בפאבולות האחרות לאורכו של הספר.

הפאראבולות. — משלי הפאראבולות נושאים אופי אפיגראמטי קצר וקולע. בדרך כלל הם באים לסכם עניין, לתמצת רעיון ולהדגיש פואנטה בסיפור. תפקודן של הפאראבולות דומה לזה של הפאבולות — בהכללה, בהשלכות ובמוסר-ההשכל, אך הנן מרוכזות יותר. הן מגלות חוכמת-חיים מחנכת, ולעתים גם נעימה אוטוריטטיבית.

וכך, בהקשר עם האמונה במזלות וכוכבים מופיעה הפאראבולה הבאה: "כאשר לא נברא ראש האדם לתענוג הפינה הרובצת בו; ובטנו לעבודת התולעים השורצים בקרבו, ככה לא נבראו הכוכבים לענג עיניכם בלילות, והמזלות לפעול עליכם עבודת פעולה" (עמ' 5). לעתים תבוא פאראבולה מחורזת: "כי אם לא תוכלו שאת עקיצת דבורה ומדקרת חוח, איכה תעזו לרדות דבש ולקטוף שושנה לריח ניחוח" (עמ' 6).

המכתמים (אפיגראמים). — המכתמים קרובים לפאראבולות, אך הם יותר שנונים, קצרים יותר, ואף הם מבטאים חוכמת-חיים והגות. כגון: "כי לא כל השוחק על הכבלים אשר ברגליו בן-חורין הוא" (עמ' 12); "לא אעשה בנפשי שקר לבקש מאת תרנגול נוצת תופי" (עמ' 16); "כי בנפול השור ירבו חרודי הסכין" (עמ' 31), ועוד כהנה וכהנה.

יחסו של גינצבורג לשימוש במשל מתבטא, אולי, בפי עצמו, כשהוא אומר ישירות: "אמנם היטיבו המושלים הראשונים, אשר הגשימו את אליל האהבה בתבנית נער ורך ועור" (עמ' 6)...

אין ספק, ששימושו במשל מבטא את עמדתו של הסופר לא רק כמשכיל, הנדרש לז'אנר משפילי מובהק, אלא גם לסופר כמחנך, היודע ערכו הפדגוגי של סיפור נאה, השאוב מעולם החי והטבע. בשימוש זה ניכר גינצבורג כסופר, האוהב לספר.

ניתן לומר, לסיכום, כי כול-כולה של האוטוביוגרפיה שלפנינו הנה משל ונמשל: סיפורו של גינצבורג הריהו המשל, והנמשל הוא גידולו של נער יהודי בן התקופה.

סגנון

דרך ההדגמה במשל ונמשל, שהיא יסוד-מוסד באוטוביוגרפיה זו, נשמרת גם בסגנונו של גינצבורג בקטעי הסיפור. המחבר נוטה להידרש ללשון פיגורטיבית עשירה במטאפורות (השאָלוּת) ודימויים. על דרך השכל, בעקבות סדרות-החיים והפרנסה, כותב הסופר: "והיה דרכו הנגשר בשמים, אשר לא יתרומם מעלה לראות באור השמש, כי אם להעמיק ראות מטה פגר איזה נבלה ולאכלו" (עמ' 8). הסגנון העשיר בציריות מיטיב לבטא את כוונתו של המספר.

על שלוש שנותיו הראשונות מספר גינצבורג "כי המה רק כעלה הריק הנצרך מאת כורכי הספרים אל הספר לפניו, הה! מי יודע אם לא יהיו ימי הזקנה הדיף הריק הנצרך אל הספר לאחריו!" (עמ' 6) — שילוב דימוי והשאָלה, הלקוחים מעולם הספרים, שהוא עולמו של המשכיל העברי. יש בלשונו זו ציריות וריכוז ההבעה, המביאים להעשרת הטקסט: ריבוי פנים בטקסט, רמיזות והשלכות, המקנות לו משמעות. יש מן הדימויים וההשאָלות, הלקוחים מעולם הטבע ומעשירים את דמיונו של הקורא. סגנונו נוטה, לעתים, למקצב שירי. ברצותו לציין מחזוריות ומונטוניות של פעולה, הריהו כותב: "נשב רוח צפון ויחליאני, רוח תימן ויטרידני, רוח קדים היה עלי למשא, ורוח ים למעמסה" (עמ' 5 — 6).

הציוריות נעזרת בשנינה, תוך שימוש בפסוקים וארמוזים תנ"כיים. את המורה הוא מתאר כדלקמן: "ידו האחת מחזקת בספר והשנית במקל חובלים" (עמ' 17). וכן: וכל צמלו לא עמדה לו להוציא יקר מזולל" (עמ' 18). הלשון הציורית מניחה, כי הקורא הוא אינטליגנטי ומעורה במקורות היהודיים, וכן, שהנו בעל חוש ספרותי ויודע להעריך את דרכי לשונו וסגנונו של המחבר — או לפחות נכון ללמוד אותן.

ארמוזים חינוכיים

דרכו החינוכית של הסופר-המחנך גינצבורג ניכרת בשיטת הארמוזים החינוכיים שלו, הבנויים על מקורות חרץ-אוטוביוגרפיים, אך שלובים במסכת יצירתו הכללית של הסופר ומוסברים באמצעותה.

כך משלב המחבר ארמוזים להיסטוריה היוונית ("למה תהיו כאטוני המשוגע, הנפתה להאמין, כי כל המון האניות הבאות בחוף פיר"א קניין כספו הוא" — עמ' 5), או הרומית (הדגמה ממלחמת הרומים, עמ' 15), וכן מסיפורי התנ"ך (חלום יוסף, עמ' 5). כדרכו במשל ובאנקדוטה (ראה בהמשך). כן גם דרכו כאן: בלא הקדמה או קטעי-מעבר פונה המספר לפרוש חומרי-מציאות רחוקה ושונה מזו המצויה בסיפר וכל זאת לשם מוסר-השכל.

הנמען

שאלת הנמען, דהיינו דמות הקורא, שאליו מיועדים דברי המחבר, שהוזכרה לעיל, מתבררת מתוך דרכו המיוחדת של גינצבורג בפנייה אל "בני יקירי" (עמ' 6, 18...).

המחבר מקיים שיח-ושיג עם בניו, שלהם הוא מייעד את סיפורו ואת המסר הכלול בו. "אבל אתם בני החרדים על דבר אמת, אל תחושו להאמין בדבר כזה אשר אין לו שחר!" (עמ' 5) — פונה המחבר אל צאצאיו בהקשר עם האמונה במזלות וכוכבים, ואגב אורחא, נמצא גם הקורא, שאינו מבני משפחתו של המחבר, במגע ישיר עמו. בודאי יש זיקה ישירה לספרות הצוואות היהודית בעצם ההידרשות לפנייה מעין זו. סיפור קורות היחיד נתפס, איפוא — גם באופן זה — לא לשם השעשוע וההנאה שבדבר, אלא כמכשיר חינוכי-דידאקטי: להקנות את חוכמת-החיים, שרכש בן הדור העוזב, לבני הדור הצעיר, הצריכים, לדעת המחבר, הנחיה והדרכה מנסיון הדור הבוגר.

פנייה חינוכית זו יוצרת קשר בלתי-אמצעי בין המחבר לבין הקורא, והיא דורשת מן הקורא מעורבות בדברים הנדונים. מאידך, גם המחבר מצטייר כנושא שליחות ויעד, וכמי שמעוניין בהנחלת מורשת העבר והכוונת הדור הבא.

יש בדבריו של המספר האוטוביוגרפי גם סיפוק רצונו להסביר לבניו מעשים שעשה, להצטדק בעבורם ולהסבירם: "לכן בני יקירי אל תדמו כי מחסרון אהבה חלילה לא פינקתי אתכם בילדותכם, כי אם למענכם חיסרתי את נפשכם מטובה יתרה, למען לא יכבד לכם להינזר ממנה כאשר תעזו עליהם יד ההכרח" (עמ' 6).

שיטת פנייה זו משמשת את הכותב גם לצורך קישור בין הפרקים ולשם הסברת המעבר מנושא לנושא, או מטון כתיבה אחד למשנהו. "חזות קשה הוגד לכם בני יקירי בפרק העבר" — פותח המחבר את הפרק החדש, "לכן הכונו לשמוע מהתלות בפרק הזה" (עמ' 18). הפניות רוויות בעצות ובמוסר-השכל: "לכן בני יקירי אל תשקלו את כובד האנשים במאזני הכבוד, אשר חלק להם הזמן" (עמ' 20), ונעימתן משתלבת יפה עם הסגנון האפוריזמי והטון הדידאקטי.

בנוסף על הפנייה אל "בניו", פונה הסופר גם אל הקוראים (שאינם "בניו": "אם תתפלאו בקראכם", עמ' 7), מחמיא להם ("הן לא לבוערים שיחי בספר הזה", עמ' 44), ומשוחח אתם ("ואל יחדוני הקוראים", עמ' 65). לעתים מוצא הוא לנכון להסביר לקורא את דרכו בכתיבה, כשם שעשה כן בפנייתו ל"בניו": "אי לזאת תסלחו לי אם לא תמצאו עונג בקריאת דברים קלי ערך כאלה, ואם תהיה עליכם הקריאה למעמסה" (עמ' 68).

סגנון דברים זה הולם את דרכו של גינצבורג באוטוביוגרפיה הדידאקטית ומשרת את מטרתו הן כמספר אוטוביוגרפי, הן כמחנך.

מעשה הכתיבה

פניית הסופר אל הנמען כרוכה בטכניקה אחרת, שאף כי אינה ייחודית לספרות האוטוביוגרפית, הריהי מאפיינת את ספרות ההשפלה. הסופר מודע לעצם מעשה הכתיבה³ והוא חוזר ומתייחס אליו פעמים אחדות בספרו: "אשר אני כותב לפניכם היום" (עמ' 5); הוא מדרוש, תוך פנייה ישירה אל הנמען. כך יוצר המחבר — בנוסף על הקשר הבלתי-אמצעי עם הקורא, שצויין לעיל — גם את הרגשת המידיות ואת תחושת ההווה המתמשך. יש לראות בכך נסיון לעקוף את מהמורת הזמן המגבילה, לכאורה, את החוויה המסופרת למעשה שהיה בעבר, ולהעתיקה לממד-זמן נמשך והולך, שכמוהו כמשל — על-זמני, ישים לכל אדם, לכל מקרה ובכל מקום.

המספר מתייחס לתהליך הכתיבה של האוטוביוגרפיה, הנסמך בעיקר על כוח הזכרון להעלות נאמנה את החוויה האישית, והוא מודה ומתוודה, כי "כוח זכרוני נחלש עד כי יאבדו עשתונותי במרוצתם בדרך הקצרה מן הלב אל העט אשר בידי" (עמ' 7). הצגת המציאות האוטוביוגרפית לוקה במגבלותיה — אומר המחבר בגילוי-לב גמור, המאשש את בקשת האמת של המספר האוטוביוגרפי ("אולם נאמנה תדעו כי האמת יהיה נר לרגלי", עמ' 7)⁴, אך מיניה וביה מטילה סירכה כלשהי באמינות כתיבתו... עם זאת הריהו מציין: "כי היתה לי הכתיבה לנחת" בהיותה מכפילה "טעם עונג אחד פעמים רבות על-ידי סגולת הזכרון" (עמ' 68). יש בכך, איפוא, לא רק משום "שימור" החוויה כעובדה "היסטורית" — או כתמונה באלבום — אלא גם כנושאת מטען רגשי וחושני.

לא ייפלא, איפוא, שבתפיסת המציאות של המספר משולים החיים, כאמור, לספר: ראשיתם כדף הריק, "הנצרף מאת כורכי הספרים אל הספר לפניו", ומי יודע "אם לא יהיו ימי הזקנה הדף הריק הנצרף אל הספר לאחריו!" (עמ' 6). תקוותו: "ומי יתן והיתה מרוצת חיי בין שתי הקצוות הריקות האלה מלאה ספר וחכמה..." (עמ' 7).

ובכן, החיים — כמשל...

דגרסיות

כמבנה האוטוביוגרפיה משתמש גינצבורג בדגרסיה ממהלך הסיפור הנאראטיבי כדי לדון בנושאים המעניינים אותו. באמצע פרק ט"ו עובר המספר לעסוק בדיון במהות האמונה — ברית הקיבוץ המדיני. כך יכול הוא לחוות דעתו בנושא מרכזי בספר ולעדכנה מתוך פרספקטיבה, ועם

(3) ראה מאמרי, הנזכר לעיל בהערה בכוכב, בהערות 12, 13 לגבי בראנדשטר.

(4) ראה מאמרי הנ"ל, עמ' 156.

זאת לחשוף את דעתו האמיתית בנושא — לאחר שנים (עמ' 45 — 48). על-פי תפיסתו זאת, חייבת האוטוביוגרפיה לחשוף גם את התפתחות דעותיו של המחבר ואת עולמו הרעיוני הפנימי בנוסף על סיפור קורותיו "החיצוניות".

שימוש דומה בדגרסיה נעשה בדיונו בנושא התפתחות ה"יחוס" בחברה האנושית. כך מקשר המחבר בין החלק הנאראטיבי, שאף הוא עוסק בנושא ה"יחוס", לבין הדיון הקוואסי-היסטורי בהתפתחות המושג "יחוס", דיון ההולם את אופיו של גינצבורג כמחבר ספרי היסטוריה.

הדגרסיות פותחות פתח לפני המחבר להמשיך בשיחתו עם הקורא ולנווט את סיפורו תוך שיתוף הקורא, כגון: "ועתה נשוב מגיא החזיון הזה אל הנקודה, אשר יצאתי ממנה במרוצת ימי חיי, ונתתי את דברי בפיכם..." (עמ' 48).

אנקדוטות

אחד המרכיבים של הסיפור האוטוביוגרפי הן האנקדוטות. האנקדוטה ממשיכה את סיפור הקורות, אך מתרכזת בחוויה מיוחדת, שלה מייחס המחבר חשיבות בהיותה מדגימה בדרך פיקאנטית אספקט משמעותי של חייו, סביבתו והשקפת-עולמו.

כבר שלמה מיימון, אמן האוטוביוגרפיה, השתמש באנקדוטות, בדרכו-שלו, כדי לכדר, להורות ולהדגים. ולא מן הנמנע, שגינצבורג הושפע ממנו. למעשה, אחת האנקדוטות בנושא "והוא ימשול בה" — שימת רגלו על רגל הכלה כסגולה שהאיש ימשול ברעיתו — מצויה כבר באוטוביוגרפיה של שלמה מימון⁵.

האנקדוטה עשויה לחשוף נדבך נעלם מאישיותו (בקשת הסליחה מחברו בערב יום הכיפורים, עמ' 61), או לשקף אמונה תפלה (חרוזי הכלה שנתפזרו הם אות מבשר רעות בעיניו, עמ' 72).

בעיקרו-של-דבר, השימוש באנקדוטה הוא מעניין, מושך, מגרה ומעורר למחשבה. יש בה אמנם מן הטריביאלי והשולי, המואר באמצעות המחבר בזרקור מיוחד, ומועתק לדרגה חשובה ביותר. יש באנקדוטה שמץ-מה מן הרכילות, מן ההצצה אל מאחורי הקלעים ומאחורי הפרגוד, ממתן חומרי-חיים של הסופר באנפילאות, בחדרי-חדריו. האנקדוטה מעשירה, איפוא, את האוטוביוגרפיה, מקנה לה ארשת מהימנה וממלאה אותה בתוכן יומיומי, סדיר, רגיל, בפכים וזוטות, שיש בהם בנותן טעם וצבע.

"ידיעת" הבאות מראש

כתיבת המאורעות נעשית בצורה כרונולוגית, כשציוני הזמן, המשובצים בהם, הם חגי ישראל, והתאריכים המוזכרים הם לפי הלוח העברי. הכתיבה הכרונולוגית נשברת, לפרקים, באמצעות ההיסטטים הרעיוניים, שעמדנו עליהם לעיל. אך לעתים משתרבת נעימה של מספר-כול-יודע, המתעלה, כאמור, מעל מגבלות הזמן, ביודעו את העתיד להתרחש. כך, לדוגמה, יכול המספר להעיר הערות, המעידות על "ידיעת הבאות מראש", לכאורה. אביו הוכיחו על שנאתו לנוצרים, והוא פונה אל אביו ואומר: — "הוי, אבי, אבי, מי יגלה עפר מעיניך וראית את אשר ראו עיני בשנת [...] תקפ"ז" — חידוש עלילת הדם (עמ' 42).

(5) במהדורה העברית של חיי שלמה מימון (תל-אביב, תש"ז), הוצאת לגבולם, עמ' 97.

בדרך זו משתרר המספר הרטרופקטיבי ומשתלט על חומרי הסיפור, כשבכוונתו ליצור תחושת אירוניה של ידיעה והסקת מסקנה שלאחר מעשה. טון המסקנה ומוסר-ההשכל הלא הוא מיסודות האוטוביוגרפיה הדידאקטית.

אישיותו המעוצבת

בכתיבה האוטוביוגרפית אפשר למצוא הן תפיסה רטרופקטיבית של אישיות המספר האוטוביוגרפי, הן תפיסה אינטרופקטיבית. במבט לאחור, השלוב במבט לפנאי ולפנים, מספר הסופר על עצמו — ומספר את עצמו. מבין השיטין מוצא הקורא לא רק את שרטוט הדמות החיצונית — קורות ומאורעות חיצוניים — אלא בעיקר שרטוט פנימי, המרכיב את האישיות, כפי שהוא רוצה לציריה ממרחק השנים.

יש לראות באישיות המצויירת בידי המספר האוטוביוגרפי את תדמיתו האידיאלית בעיני עצמו ולא דווקא בהכרח את דמותו הביוגראפית העובדתית.

התפיסה היסודית של המחבר היא, שהוא רואה את עצמו מילדות כסופר. לאחר התכשורת עם חברו הוא מחליט להמיר "את האגרוף בהעט" (עמ' 59). העט מצטייר ככלי מלחמתו כבר מילדות. המחבר מתאר כיצד הופצו דברי היתולים שכתב, וכיצד יצא לו "שם עולם לא יימחה". על אף הטון האירוני מתוארת כאן תדמיתו המשוחררת כזו של סופר. כך גם סיכמו האפיגראמטי: "אכן חרב מרוטה ביד הגבור, עט סופר ביד המליץ, ויתרון לבעל הלשון על תופש החרב" (עמ' 59). עם זאת מרגיש הסופר חובה לעצמו להעיר, כי בימי חלדו לא השתמש בעטו לשם ליצנות (אלא רק באותה הזדמנות, שעליה הוא מספר). עמדתו כסופר היא רצינית; יחסו לעטו ולכתיבה — מהוגן, שלא לשימוש עצמי ולזלזול בזולת (עמ' 61).

התעניינותו המאוחרת בהיסטוריה מוסברת, באוטוביוגרפיה זו, כשייכת כבר לימי הילדות ("אהבתי את דברי הימים מסכה בי רוח התמדה" — עמ' 35), ומידת המהימנות של עיצוב זה חייבת להישקל בידי הקורא לאור התעניינותו המאוחרת של הסופר-ההיסטוריון בכתיבת ספרי היסטוריה.

מתוך מכלול החומרים, שבהם עוסק המספר במישרין או בעקיפין, מבצבץ נושא מרכזי אחד, הנותן את אותותיו באופיו של גינצבורג הצעיר: תופעת המוות מצטיירת כדומיננטית בתקופה אחת בחיי הצעיר, והוא מתייחס אליה ישירות ובעקיפין פעמים אחדות בסיפור. גיסו מת (עמ' 35), אביו נפל למשכב, והוא חושש שמא ימות (עמ' 36); רעו המת בא אליו בחלום (עמ' 37); תפילתו שאביו לא ימות (עמ' 38); מות בן המורה ומות המלמד הרביעי (עמ' 39) מביאים אותו למצב, ש"לא האמנתי בחיי גם אני ותהי רוחי עכורה" (עמ' 40), על-פי עדותו של המספר המבוגר.

תחושת המוות היא כה דומיננטית בסיפור קורותיו של הצעיר, שהיא מזכירה את האווירה המלאנכולית-המאקאברית בסיפורי פייארברג⁶. השפעת מחלת האב ואחלמתו ניכרת הן בנטייתו הקודרת-החולנית כלפי המוות, הן בהיחלצותו ממנה, וכך הוא בוחר בחיים לאחר אחלמת האב ואזי נפתחת "מסכת נשים" בחייו (עמ' 40).

(6) סיפורי חפני בעל דמיון: "בערב", "הצללים" ו"הקמיע".

כראייה לאחור משמש האב קנה-מידה לבחינת עצמו ולהגדרת יצירתו. ההבדל בינו לבין אביו: "כי אני הורה רעיונים אשכנזים ומלביש אותם בגדים בטהרת לשון הקודש והוא הוליד רעיוניו על ברכי הלשון ההוא" (עמ' 66). תפיסת עצמו כמשפיל, המכניס מפיפותו של יפת לאוהלי שם, מובלטת כאן בשחזור דמותו־שלו ובעיצוב עולמו התרבותי.

דמות האב

הערצה ללא מצרים מציינת את יחסו של המספר אל אביו, בניגוד לביקורת החמורה, המוטחת כלפי האב באוטוביוגרפיה של ליליינבלום. אין לפנינו כל פער דורות, או מאבק דורות, הקיים בדור ההשפלה המאוחר או בדור התחייה. אביו משמש, כאמור, קנה-מידה לכל דבר, שהוא חיובי ושראוי לחקותו. המספר פונה אליו ישירות בכינויים כגון "אבי הישר" (עמ' 9), ובעקיפין מתייחס אליו בכינויים דומים: "אבי היקר" (עמ' 8) ועוד. האב מצטייר כמחנך מעולה וכמדריךו בחיים; אביו חושף את כל חולשותיו (עמ' 31), מכוון את דרך לימודו על-פי הפשט (עמ' 33), מסיר מלבו את האמונות התפלות (עמ' 12), ויועצו בענייני כתיבה וסגנון (עמ' 56). ואך טרדות הפרנסה מנעו את האב מלהתמסר לחינוך הבן־המספר (עמ' 34).

דמות האב מצויירת בידי המספר־האוטוביוגרף במבט לאחור כדמות של משכיל למופת בחוכמתו, בידעיותו ובסגולותיו (כגון כוח זכרונו), בניגוד לאביו־זקנו (עמ' 65 – 67).

בעיצוב שלושה דורות (הצעיר, האב והסב) קרוב גינצבורג לעיצוב שלושת הדורות של יצחק אייכל ב"אגרות משלם בן אוריה האשתמועי": משולם, הבן הצעיר, כמשפיל, אוריה, האב, המשמש דגם חיובי לחיקוי הבן, והסב, המייצג את הדור הישן, המתנגד לדרכו של האב. אליבא דאמת, לא מן הנמנע שהיתה השפעה ישירה של "אגרות משלם" על אביעזר, ושמה אף שאילה ישירה בעיצוב הסב ועמדתו כלפי לימוד התלמוד. ב"אגרות משלם" כותב הסב למשולם: "ואם יהיו כל החכמות שבעולם בכף מאזנים ואות אחת מההוויית דאביי ורבא בכף שנייה, מכרעת את כולם" (המאסף, ו', תקמ"ו, עמ' מ"ו). ואילו באביעזר נאמר: "זקני אשר אחת היה משפטו חרוץ כי אם יהיו כל החכמות שבעולם בכף אחת ואות אחת מהוית אביי ורבא בכף שנית תכריע את כולם" (עמ' 66).

שילוב זה מבוסס על פרקי אבות ("אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה מכריע את כלם"), ועל סוכה, כ"ח, ע"א: "אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח [...] דבר קטן הויות דאביי ורבא..." אך, ייתכן, שיש מקור משותף לאמרה משולבת זו...

השאלה הנשאלת היא: כיצד יש להבין את הציור החיובי של דמות האב בעוד שהמספר מותח בדרך כלל ביקורת חריפה על דרך גידולו. היש להתייחס אליו כאל ביטוי אותנטי של יחסו כלפי האב, והדבר ניתן להבנה, או לצורך החינוכי, שהרגיש המספר האוטוביוגרפי בעיצוב חיובי של דמות האב לתועלת הצעירים?

ייתכן שהיחס החיובי מבטא את היחס האמיתי של הצעיר, שטרם היה סיפק בידו להגיע לגיל הבגרות, גיל המרידה באב...

עיצוב שלילי

אחת ממטרותיו של האוטוביוגרף היא לעמוד על תופעות שליליות שבגידולו של היהודי כאדם צעיר, באופן המשפיע על חייו — ומתוך כך להצביע, כדרכו, על הנמשל, דהיינו מצבו של האדם היהודי ומצבם של היהודים בתקופתו.

הנעימה העיקרית, היוצאת מתוך תיאוריו, היא שדרך גידולו וחינוכו של האדם היהודי קובעת בדרכה השלילית את כל חייו, ואותותיה ניכרים בהתבגרותו של היהודי. הדרך השקרית, שעודד אותה המלמד, היא "נגע", "והוא הקשה ככל אשר השאיר כאחדים מאתנו רושם קיים עד היום" (עמ' 21). המספר נדרש לשימוש לשוני זהה בדבר ההשפעה הקיימת עד היום גם בהודמנויות אחרות (כגון: עמ' 14), או לשימוש לשוני דומה (עמ' 12, 26).

המנהגים המגונים הובאו מבית-הספר אל בית ההורים (עמ' 22). המחבר מודע להשפעתו הרבה של החינוך ("כי רב כח תורת ימי הנעורים" — עמ' 17) ומוצא את אותותיו שנים רבות לאחראי-מכן, בכגרותו (עמ' 17).

סיכום

סיפור המעשה חושף לפנינו נער רגיש, כפי שהוא נראה מנקודת-מבטו כמבוגר, שחוויותיו מבחינות מסויימות זהות לחוויות של בני גילו, ומבחינות אחרות שונות מן החוויות של הצעירים בזמנו. וכך יש בסיפורו מן המאחד וגם מן המייחד כאחד.

האירועים עצמם והדמויות הקשורות בהם הם דומים: החדר, החינוך, ההורים, השידוך, הכלה, המחוננים וכדומה. משום כך הם גם מייצגים את המציאות, שהיתה קיימת בזמנו. מאידך יש באירועים הנזכרים משום ייחודיות, כשהם מתוארים לפנינו כחוויותיו הפרטיות והאישיות של המספר — התרשמותו מן הסובב אותו, תגובתו (אמנם בשחזור, תוך השלכה לאחור, לימי הילדות) על מעשיהם ודעותיהם של בני-אדם שבמחיצתו.

בעיקר יש ייחודיות בתהליך ההתודעות של הצעיר עם עצמו, בעיצוב אישיותו וכמה מהשקפותיו בהתגבשות אושיותיהן. יש עניין גם בדבר התפתחות הכרתו בקיומו המיוחד כיהודי וכפיתוח מודעותו במציאות בני אמונות אחרות — בפיתוח דמותו של האמן-הסופר כיהודי צעיר.

היבט אחר מודגש אף הוא: קיומו כמשפיל צעיר, שכבר בגידולו בבית ההורים ניטעו בו זרעי ההשפלה — סיפור קורותיו של צעיר, הנהפך למשפיל. סיפור דומה מוצאים אנו בחטאות נעורים של ליליינבלום.

נולד כ"א. בסלז' תקנ"ז

סת ט"ז חשוון תר"ז